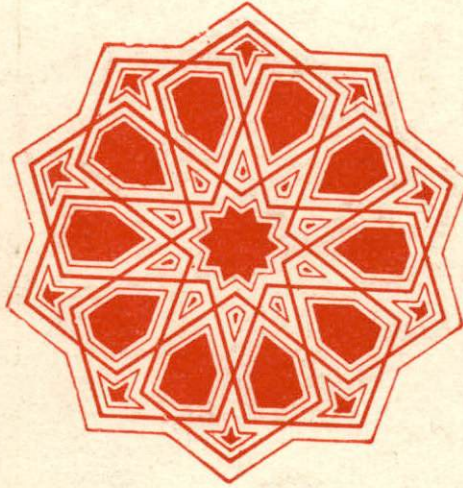

A. Ü. İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
Kütüphanesi

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHIYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

I - IV

1957

DOĞUŞ LIMITED ŞİRKETİ MATBAASI — ANKARA

1 9 5 9

YIL : 1957

Cilt : VI Sayı : I-IV

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

A. Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
Kütüphanesi

I - IV

1957

DOĞUŞ LİMİTED ŞİRKETİ MATBAASI — ANKARA

1 9 5 9

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa No.
Prof. M. b. Tavit et TANCI : Gâzzâliye Göre Kur'an'ın Tefsiri	1
Ali Himmet BERKİ : İslâm'da Vakıf	19
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Fârâbî ve İbn Sina'nın Garp Orta- çağ Düşüncesi Üzerinde Tesirine Dair Yeni Bazı Münakaşalar . . .	27
Prof. Dr. Şakir BERKİ : İslâm Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilâtı	35
Prof. I. H. BALTACIOĞLU : Din'e Doğru	44
Dr. Necati ÖNER : Türkiye'de Yeni Mantık Ceryan- larının İlk Habercisi : Ali Sedad	60
E. W. F. TOMLIN : Doğu ve Batı Hikmetleri. Çev. : H. G. YURDAYDIN	70
Hüseyin ATAY : İslâmdan Önce Arap Yarımada- sında Putperestlik ve Yayılışı . . .	80
Doç. Dr. Kâmuran BİRAND : Hinwendung zur Europäisierung in der Türkischen Weltanschauung	90
Doç. Dr. Kâmuran BİRAND : Türk Düşüncesinde Avrupalılaş- ma Hareketleri	96
Doç. Dr. M. TAPLAMACI- OĞLU : Sosyolojinin Kural ve Kanunları (Metod)	103
Doç. Dr. Kâmuran BİRAND : Dinin Mahiyeti Üzerine	120
N. DANIŞMAN - TUĞ : Eş'arîlik Neden Batımlığa ve Hu- lûl'e Karşı Cephe Almıştır?	135
N. DANIŞMAN - TUĞ : Pourquoi L'Ash'arisme Combat-il l'Esoterisme et l'idée de la trans- fusion spirituelle?	153
N. DANIŞMAN - TUĞ : Fusus'ul-Hikem Kitabının Türkçe ve Fransızca Tercümeleri	157
 <u>Kitap Tenkitleri :</u>	
Dr. Yaşar KUTLUAY : Doç. Dr. Neş'et Çağatay, İslâm- dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı	159

SOSYOLOJİNİN KURAL VE KANUNLARI (METOD)

D o ç. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU

Sosyolojinin tanım ve bölümü bu ilmin gütmekte olduğu gayeyi belli eder. Metod ise bu gayeye giden ve götüren yolları gösterir.

Sosyolojinin konusu topluluk ve toplumsal düşünüş ve davranışların vasıflandırma, karşılaştırma ve açıklanmasıdır. O halde kendine has kuralları olan üç aşamanın incelenmesi gerekmektedir. Ama olguları nasıl vasıflandırmalı, nasıl karşılaştırmalı, nasıl açıklamalı; kısacası cemiyet hayatını nasıl kavramalı ve anlamalı? Bütün bunlar ilimde karşılaşılan teknik konulardır. Biz burada sadece genel ilkeleri ve belirli örnekleri vermeye çalışacağız.

1) Vasıflandırma (Description) :

Sosyolojik araştırmalar vasıflandırma ile başlar; açıklama ve kanunlara gider. Bu, sosyolojinin diğer tabiat bilimleri gibi deneye dayanmasından ileri gelir. Burada kullanılan usuller, tarih ve etnografya'da kullanılanlara benzer. Belgelerin eleştirmeli çözümlenmesi, her türlü envanter, kayıt usul ve işlemleri burada kullanılır : Müzeografi, kartografi, diktafon, sinema, folklor metinleri, efsâne, menkibe, gelenek, destan, atasözü, özlü söz ve benzerleri bu gibilerdendir. Fakat geçmişin veya uzağın toplumsal gerçeği bizi ilgilendiren biricik konu değildir. Günün ve yakının gerçekleriyle sığağı sığağına temas sağlamak ve zamanımız olay ve insanların oluş ve yaşayışını belirtmek te önemli ve gereklidir.

Vasıflandırmanın temel kavramı :

Yukarıda belirttiğimiz gibi sosyolojik araştırmalarda geçilmesi gereken ilk aşama olguları vasıflandırmadır. Buna, genel olarak, içtimal olguların gözlemi (Observation) denir. Günün ve dünün inanma ve yaşama tarzlarını göstermek, bunların doğru bir portresini çizmek, onlara karşı duyulan sevgi, uyanan nefreti unutmak sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Hiçbir kimse yamyamlıktan hoşlanmaz. Bununla beraber bu hali, çok yaygın bir olgu olarak ele almak ve açıklamak gerekir.

Toplumsal olgular iki türlü vasıflandırılır : Doğrudan doğruya gözlem, dolayısıyla gözlem.

A) Doğrudan doğruya gözlem (Observation directe) :

Bu, kendiliğinden gözlerimiz önüne serilen günün olaylarını gözlemlemektir. Bir aile, bir kabile, bir köy, bir kent, bir sanat incelendiğinde bu yol tuutmuş olur. Buna monografi denir.¹ Le Play okulu bunu alabildiğine

(1) Bk. Année sociologique, X, sh. 578 ve dev.

kullanmıştır. Afrika ve Avusturalya'nın garip âdetli kavimlerinin sayısı bu usulle vasıflandırılır. Bu ise Etnoloji ve etnoğrafyanın konusudur. ² Sözü Geçen ilkel kavimlerin nasıl yaşadıklarını öğrenmek için oraya kadar gidip görmekten başka çıkar yol yoktur. Dolayısıyla gözlemi mümkün kılan tarih, olayları ancak kesin olmayan bir şهادete dayanarak, geçmişteki olgu ve olayları bulup ortaya çıkarır. Etnoğraf kendi gözleriyle olguları görebilir. Fakat bakmasını ve görmesini bilmek lâzımdır. Gözlemin yönetilmesi ve yönetilmesi gerekir. Doğrudan doğruya gözlemin kendine göre bir tekniği vardır : Burada bir öğrenme, bir hazırlama, ve bir sezme söz konusudur.

1. Öğrenme (Initiation) :

Bir milleti iyice gözlemlemek için o milletin dilini öğrenmek gerekir. Çünkü bir milletin duygu ve düşüncesini en iyi açığa vuran o milletin dili ve dilinde kullandığı söz ve sanatıdır. Yine o milletin tarihini bilmek ve yaşayışıyla sıkı ve sürekli bir temasa geçmelidir. Bu ise uzun zaman onlar arasında kalmakla sağlanır. Turistlerin notları, az süren izlenimler hiçte güvenilir vasıflandırma ve gözlemlerden değildir. Bir kabilenin gelenek, görenek ve ilkelerini anlamak ve çözmek için bu kabilenin yaşayışını yaşamak, sosyete hayatına girmek lâzımdır. İyi gözlemciler gözlemini yaptıkları topluluğun içinde yaşar, durumu elverişli bulursa o topluluğa evlât edinme yolu ile girer, gerekli dinî âyinlerden geçer ve böylece topluluğun gizliliklerini iyice öğrenirler. Gözlem her yönden ölçülü olmayı ve uyanık kalmayı gerektirir.

2. Hazırlama (Elaboration) :

Gözlem için bir hazırlanmaya ihtiyaç vardır. Gözleme başlamadan önce hazırlanmalı, düzenlenmeli ve bir doğrultuya yönelmelidir. Bu yapılmadıkça olguların hareketlilik ve çokluğu karşısında insanın gözü kamaşır ve körlenir. Bunu önlemenin en iyi yolu bir soru kâğıdı (Questionnaire) kullanmaktır. Gerçek olgularla ilk karşılaşmadan sonra ileride yapılacak anketin cevaplandıracağı soruların listesi yapılır. Olguları bulmak için onları aramak, aramak için de onları karışık ve karmaşıklığı içinde açıkça görmek lâzımdır. önceden basılmış soru kâğıtları vardır. Bunlar iki türlü olur : Kimisi genel kimisi özeldir. *Genel soru kâğıtları*, belirli bir cemiyette olabilen, araştırılması gerekli her türlü olgularla ilgili soruların bir tablosunu verir. Fransa'da Foucart ve Martin'in ³ soru kâğıtları, Napolyonun Mısır Seferine katılan bilginlerin kullandıkları soru cetvelleri böyle *Genel Soru Kâğıtları*dır. Bir kısım soru kâğıtları da özel

(2) Etnoloji, sosyoloji gibi bir bilimdir. Sosyoloji bugünkü cemiyetin karşılaştırmalı bir etüdü; Etnoloji ise bugünkü kültür derecesine varmamış olan ilkel toplulukların tetkikidir. Burada yaşayan veya sönmüş olan ilkel kavimlerin medeniyet ve kültür seviyeleri karşılaştırmalı bir tetkik konusu olur. **Etnoğrafya** ise kültür antropolojisinin bir kolu olarak ilkel veya sönmüş bir topluluğun tasviri bir etüdüdür.

Etnoloji bir bilim ve derinliğine bir araştırmadır.

(3) Bk. Louis Martin, questionnaire d'ethnographie, 1925

ve sınırlı olgulara ilişik soruları cevaplandırır. Bunlara *Özel soru Kâğıtları* denir. Turgot'un çinlilerin iktisadî hayatı, Frazer'in din ve büyü hayatı, kohler ve Post'un Hukuk Hayatı, Kaindl'in Folklor üzerinde düzenledikleri soru kâğıtları *Özel Soru Kâğıtları* arasındadır.

3. *Sezme (Intuition)* :

Gözlemin iyi olması için gözlemcinin sezgili olması da önemlidir. Eldeki malzeme becerikli ve ustalıklı kullanılmadıkça her türlü çalışma boş ve değersiz kalır. Gözlem bir doğuş yeteneği, bir uyanıklık ister. Bunlar olmadıkça insan bakar kör olur ve en önemli olgular kendi üzerinde ilgi uyandırmaz. Bir özlü sözde belirtildiği gibi, iyi gözler gözlüklerden daha iyidir. Gözlemci pek çok, fakat iyileri pek azdır. Cushing Amerika'da,, Lafcadio Japonya'da, ve Douffé Afrika'da iyi gözlemciler olmuşlardır.

B) *Dolayısıyla gözlem (Observation indirecte)* :

Konusu geçmişle ilgili bir vasıflandırmadır. Bir şeyi görmeyen onu görenlerden öğrenir. Buda pratikte tarihi usule başvurmakla olur. Etnoğrafya incelemelerini bürolarında yürütmek isteyenler seyyahların notlarından yararlanırlar ki bu gerçek anlamda tarihle ilgili değildir. günün olaylarını vasıflandıran doğrudan doğruya bir gözlem sayılır. Dolayısıyla gözlemlerde söz şahit, kaynak ve belgelere bırakılır. Burada ancak başkalarının gördüğü ve yazmaya özendiği olgular bilinmektedir. O halde Gerçeğe varmak için iki yol vardır: Biri bu şahit, kaynak ve belgeleri bulmak, diğeri ise bunları değerlendirmek... Bu ise kısaca belgeleri toplamak ve tartışmak demektir.

1. *Belgelerin toplanması* : (Collection des documents)

Belgelerin toplanması derin bir bilgi ister. Üç türlü belge vardır : Sözlü gelenekler (traditions orales), yazılı belgeler (informations écrites), görünür anıtlar (monuments figurés) ....

a) *Sözlü gelenekler* :

Masallar, Efsâneler, özlü sözler (dictons), atasözleri (proverbes) içinde pek çok olgu, âdet ve gerçeklere rastlanır. Ağızlarda dolaşıp daha sonra yazılmış olan şiirler cemiyet bilgisinin çok küçümsenen artakalanlarıdır. Anayasa hukuku bilgini Esmein Mülkiyet ve sözleşmeleri Homeros'un şiirleri ışığı altında incelemiştir. Flach Senyörler arasındaki kardeşlik teamülünün izini Eski Fransanın şanson de jest (Chanson de geste) lerinde bulabildi;⁴ Ortaçağın yazılmadan önce okunan hutbeleri, hikâyeleri zamanlarının hukuk ve ahlâk törelerini olduğu gibi bize aksettirmektedir. Bu ciheti M. Ch. Langlois'in yazdığı. Ortaçağ Fransasındaki Hayât adlı eserde güzelce görmekteyiz. Burada en yüksek feodal sınıfa mensup kadınların utanç duymadan yerlere tü-

(4) Chanson de geste, Eski Fransa'da vielle denilen ve bizdeki Ud'a benzeyen bir âletle ahenkli bir şekilde okunan ve yigitlerden bahseden şiirdir. Bunların en tanınmış Chancon de Roland'dır; Roland'ın arap ispanyollara karşı zaferini anlatır.

kürme âdetinde oldukları yazılmaktadır. Buda edinilmiş fikirlerin yerine ve zamanına göre büyük değişiklikler gösterdiğinin açık bir örneğidir.

b) Yazılı belgeler :

Yazılı belgeler çok yararlıdır. Bunlar, menşe efsaneleri (Légendes d'origine) ve göç tarihlerinden tutun da yazılı kanunlara, anlaşımlara, devlet yönetimindeki tutumlara, hesap ve envanterlere ve hattâ aile reislerinin tutmakta oldukları hatıra defterine (Livre de raison), yazışmalara, hatıralara kısacası ortaklaşa âdetler haline gelmiş düşünüş ve davranışları gösteren her türlü yazılara şâmindir.

c) Yapılı belgeler(görünür anıtlar) :

Bu belgeler taşınır taşınmaz anıtları içine alır. Mimârî değerdeki harabeler, çeşmeler, saraylar, ihrâmlar heykeller, tapınaklar ve benzerleri taşınmaz dikili anıtlar arasındadır. Çanak, çömlek, elbise kalıntıları, mutfak öteberisi, resimler, tablolar, minyatürler, mühürler, eski paralar ve benzerleri ise geçmişi canlandıran taşınabilir değerli belgelerdendir.

2. Kaynak ve belgelerin tartışılması : (Discussion des documents)

Belge ve kaynakların tartışılması bunların toplanmasından sonra gelir. Tanıklık (şahitlik) yalancı veya şüpheli olabilir. İyi bir gözlemci bunları değerlendirmeyi ve gerekirse reddetmeyi, Cournot'un dediği gibi, olasılık (ihtimal) derecesini ölçmeyi bilmelidir. Etnoğrafik hikâyeler kadar ⁵ tarihi metinlerin kullanılması da ⁶ ölçülü olmayı gerektirir. Aynı olgu ve olayla ilgili iki çağdaş belge arasında büyük aykırılıklar olabilir. ⁷ Her şeyden önce yalanın güdülerini ve yanılmanın nedenlerini aramak lâzımdır. tanığın (şahidin) kendi çıkarı, iç - tepileri (impulsions), savaçlama veya aşırı istekleri, bilgisizlik ve beceriksizliği gözlemin değer ve önemini yok edebilir. Buna *iç eleştirme (critique interne)* denir. Tarihte birde amacı bir hadisenin oluş tarihini belli etmek ve haberin çıktığı yer ve kaynağı göstermek olan *dış eleştirme (critique)* vardır. Eski ve Antika sayılan bir şey uydurma olacağı gibi doğru ve doğrulanmış sanılan bir kaynak tersine düzme (apocryphe) olabilir. Bu hal etnoğrafyada bile, bilhassa Avusturalyalılar konusunda görülür. Belgelerde doğruluk eleştirilmesi (Critique d'authenticité) dırki iç eleştirmeyi gereksiz kılabilir. Zira uydurma bir belge artık kullanılmış olmayacaktır.

Doğrudan doğruya veya dolayısıyla gözlem sonucu doğrulanmış ve belirtilmiş olgulardır. Gözlem araçları yeteri kadar iyi ve yetkin ise gözlem istatistiklerle sonuçlanmak zorundadır. Olgular toplandıktan sonra, olabilirse, onları saymak gerekecektir. ⁸ Uygulamaların tekrarlanması (fréquence des pratiques) sayı ile ifade edilerek o olgudaki toplumsal

(5) Bk. Langlois, et Seignobos, Introduction aux études hist. S. 44 ve dev., 1889

(6) Etnoğrafik bilgilerin eleştirilmesi için, Sumner Maine, L'Ancien Droit, Fransızca tercüme S. 119, 1880

(7) Bk. Année Sociologique, IX, s. 184 ve dev. Massai du Zambéze konusunda.

(8) Etnoğrafik gözlem istatistiğinin bir tatbikatı olmak üzere Bk. R. Maunier, Les Rites de construction en Kabylie, (Revue de l'histoire des religions, 1925.

uygunlaşma payı (part de conformité) ölçülebilecektir. Böylece herhangi bir âdetin kural veya kural-dışı olup olmadığı bilinecek ve normal anormalden ayırdedilecektir. Etnoğrafya anketinde buna yakın yollardan gidilebilir. Burada onların sadece adlarını vermekle yetineceğiz : Tylor ve Rivers'in ŞECERE USULU (procédé généalogique)⁹ Thurnwald ve Radin'in biyografi usulu¹⁰ bu aradadır. Bunlardan birincisi hısımlık bağı olan yerlerde şecereleri çizmekten; ikincisi ise yaptıkları ile yürürlükteki âdetleri açığa vuracak olan kimselerin hayatını kısaca anlatmaktan ibarettir. Her iki usul de bir eylem, uyuşma ve gelenek istatistiğinde sonuçlanmaya yol verir. Bu da vasıflandırmanın her vakit aradığı bir gayedir.¹¹

II. Karşılaştırma : (Comparaison)

Vasıflandırma usulünün yetersizliği :

Bilimsel bir gerçeğe varmak için tek başına gözlem ve vasıflandırma yeterli değildir. Durumun tesbit ve gözlemine güden SOSYOĞRAFİ, konusu olguları vasıflandırma, karşılaştırma ve açıklamadan ibaret somut bir bilim olan sosyoloji demek değildir. Zira ilim yalnız tesbit ve vasıflandırma ile yetinemez; aynı zamanda konusuna giren olguları açıklamalıdır. Fakat çok mutlu bir sonuç olmak üzere sosyolojinin somut bir ilim olduğunu, içtimai olguların eşya gibi inceleneceğini, buna karşılık sadece yaşanılmış bir tecrübenin (expérience vécue) bilimsel bir konuda gerçek bir bilgi vermeyeceği kuvvetle ileri sürülebilir. Sosyoloji, olguların tümünü ele alarak, çözümlmeyi bütünü parçaları üzerinde yapar; fakat her vakit bu bütünü göz önünde bulundurmamak şartıyla... Bu yönden monografi ve anket, bu bütün göz önünde bulundurulmadan, yapılırsa kuvvet, doğruluk ve uygunluk derecelerini kaybetmek tehlikesine düşerler. Bir iki misali, bütün olgulara teşmil etmek mantıkan abes ve ilmen yersizdir. Hele bu misaller genellendikten başka bir de keyfî olarak yorumlanırsa gerçeğe varmak, oldukça, güçleşir. Bütün bu sakıncaları önlemek üzere karşılaştırma metodunu kullanmakta zaruret vardır.

A) Karşılaştırma Metodu :

Hangi şekil altında olursa olsun bilimsel sonuçlara varmak için somut ve tek hallerin ele alınması yetersizdir. Çünkü bu hâl insanı salt tecrübe ve peşin fikirlere götürür. Bunu önlemek için karşılaştırma metodunun kullanılması, hattâ karşılaştırmanın vasıflandırma ve gözlem ile başlaması gereklidir. Ancak iyi anlaşılacak şey iyi vasıflandırılır. Anlamak ise karşılaştırmalarla ve çeşitli kaynaklardan gelen bilgilerin doğruluğunu araştırmakla mümkündür. O halde karşılaştırma, sosyolo-

(9) Bk. W. H. R. Rivers, La Méthode généalogique dans les enquêtes anthropologiques, Revue d'ethnographie et de sociologie, kasım ayı 1911 tarihli nüsha.

(10) Bk. P. Radin, The autobiography of a Winnebago Indian, University of California Publication, XVI, sh. 381 - 473, 1920.

(11) Eldeki kaynaklar arasında konuyu en iyi, en kısa ve özlü bir şekilde belirtmesi bakımından R. Maunier'in Introduction à la Sociologie ve Précis de traité de sociolojisinden faydalanmıştır.

jik açıklamalara kalkan bir kimseye belirli bir veriyi çözümlmek ve ondan belirli, soyut ve genel unsurları çıkarmak olabirliğini veren biricik yoldur.

Sosyolojide, diğer *tabiat bilimlerinden* farklı olarak deneyim (experimentation) yoktur, veya çok az ve güçtür. Sosyolojinin lâboratuvarı cemiyet ve içtimaî topluluklardır. Burada toplumsal denemeler bir bilim adamının deneti altında değil, hayatın karmaşık gerçeği içinde her vakit canlı olarak yapılır. Bu yönden *tabiat ilimlerindeki* bilimsel inancadan yoksundur. Gerçi son zamanlarda sosyometri bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Fakat usulün yapma olduğu gözden kaçmayacak kadar açıktır. Çünkü içtimaî olguları gerçek kadrolarından ayırmak, onları ayırdedici içtimaî niteliklerden soyutlamak demektir. Durkheim'in dediği gibi karşılaştırma metodu, dolayısıyla bir deneyim (tecrip) dir. Bu yönden karşılaştırmalı sosyoloji denilen şey doğrudan doğru sosyolojidir. Esasen sosyoloji, olguları tartışmak arzusunu güder ve yalnızca vasıflandırıcı olmaktan vazgeçerse varılan sonuçlar kendiliğinden karşılaştırılmalıdır. Kimi yazarlar tüme varım (İnduction) metodunu bir karşılaştırma metodu sayarlar. Sosyolojide karşılaştırma diğer bilimlerdeki deneyim metodunun yerine geçer. Sırası ile üç türlü karşılaştırmadan söz edilecektir! Tarihî, etnoğrafik ve istatistik karşılaştırma...

1. Tarihî karşılaştırma : (Comparason historique)

Tarih sosyoloji için geniş bir karşılaştırma alanıdır. Bu alanın zenginlik ve genişliği detaylardaki tereddütleri giderir. Burada kavramlaştırma (Conceptualisation) yönelişlerine karşı tarihte içtimaî oluş (Devenir) vetiresi yer almalıdır. Müesseseleri kuran unsur ve parçaların biribiri ardından nasıl doğduklarını göstermesi bakımından tarih bir çözümlme aracıdır. Tarih kendiliğinden açıklayıcı bir mahiyet taşımamakla beraber (zira tarih olguları açıklamaya kalktığı andan itibaren artık tarih olmak niteliğini kaybeder) açıklamayı mümkün kılar. Bir yandan içinde doğdukları içtimaî çevre ve müterafik şartlar arasında, içtimaî meselelerin bir tablosunu göz önüne serer; diğer yandan karşılaştırmayı mümkün kılar. Halbuki sosyoloğ, tarihçiden farklı olarak, tek bir millet, ve tek bir zamanı göz önünde tutmakla yetinemez. Bugün bir çok tarihçiler, sadece bir devreye saptanıldığı takdirde incelemenin bir hayli güç olduğunu anlamışlardır. Bundan dolayı tarih, karşılaştırmaları kolaylaştırma yolunda rastlanan önemli bir aşamadır. Bu karşılaştırmalar çeşitli şekillerde kendini gösterir.

a) Karşılaştırma bir cemiyet içinde ve çeşitli zamanlarda geçen olaylar arasında yapılır. Türk cemiyetinin çeşitli devirlerinde aile müessesesini karşılaştırma gibi

b) Karşılaştırma aynı tipte çeşitli cemiyetlerde geçen olaylar arasında yapılır : Roma ve Atina sitelerinin müesseseleri arasındaki karşılaştırmalar gibi...

c) Karşılaştırma birbirinden farklı cemiyetlerin müesseseleri arasında yapılır : Faustel de Coulange'ın -Eski Medine (Cité Antique) adlı eseri,

bazı indi düşünce ve peşin hükümlerine rağmen, tarihi karşılaştırma usulünün güzel örneklerini verir. Roma hukuku ile İslâm hukuku karşılaştırmaları da yine benzeri örneklerdendir. G. Smets'in dediği gibi, sosyoloji gerçek fikrine ancak tarih yoluyla ulaşır; tarih ise gerçeği ancak sosyoloji yardımı ile açıklayabilir.

2. *Etnoğrafik Karşılaştırma* : (Comparaison ethnographique)

18 inci yüzyıldan itibaren bazı karşılaştırmalar yapmak âdeti baş-göstermiştir. Tevratın tanıttığı Eski İbranilerin örf ve âdetleriyle yerli Amerika halkının âdetleri, yine yerlilerin âdetleriyle ilk çağ insanların âdetleri, çinlilerin örflerile Eski çağdaki insanların âdetleri karşılaştırma konusu olmuştur. Ne yazık ki karşılaştırma metodunun kullanılması ilk insana, tabiat yahut yaratanın elinden çıkan insana ¹² varmak iddiası yüzünden sonuçsuz kalmış ve boşa çıkmıştır. Bu ve benzeri iddialar Viyana okulu gibi bazı bilim çevrelerinde bugün bile yaşamaktadır. Viyana okuluna göre Pygmée'ler katıksız ilkel bir soydur. Derhal söyliyelim ki bu gibi yorumlar şu sebeplerden dolayı doğru değildir :

a) Bu yorum soysal düzenle toplumsal düzeni birbirine karıştırır. Sosyoloji iptidailiği, fertlerin bedeni niteliklerine değil fakat bazı toplumsal tiplere uygular.

b) İlk insana, menşelerin insanına (l'homme des origines) varmanın imkânsızlığı karşısında iptidaî terimini kronolojik (yani tarih sırasile) anlamından tamamen ayırmak gerekir. ¹³

Bu metoda karşı bir çok takışmalar olmuştur. bunları burada tekrarlamak konuyu uzatır. Şimdilik bu metodun da bazı eksiklikleri olduğunu söylemekle yetineceğiz.

3. *İstatistik karşılaştırma* : (Comparaison statistique)

Bir vasıflandırma aracı olan istatistik aynı zamanda bir karşılaştırma usulüdür. Bu anlamda Simiand ile birlikte gerçek bir istatistik deneyiminin (Expérimentation statistique) var olduğunu ileri sürebilir. Bu metod yardımıyla karşılaştırmalar yıllara, çağlara, çeşitli yerlere göre yapılır. İstatistik, mahiyeti bakımından kollektif olayların tesbiti kadar bunları karşılaştırmada da oldukça önemlidir. Sebepleri çeşitli fakat sonuçları aynı olan olaylar istatistiğin konusu olurlar. suç, intihar ve üretimi karşılaştırmada özellikle bu metoda baş vurulur.

B. *Karşılaştırma Metodunun tahlili* :

Karşılaştırma ile içtimaî olguları vasıflandırma ve gözlem bütünlenmiş ve aydınlanmış olur. Monografi tek başına kısırır. Belirli bir zaman ve mekânda yürürlükte olan bir âdetin niteliklerini iyice anlamak için yapılacak en iyi iş bunu başka zaman ve mekânda rastlananlarla karşı-

(12) L'homme des origines, l'homme sortant des mains de la nature (ou du créateur)

(13)Bk. H. Z. Ülken, Sosyolojinin problemleri, s. 183 - 184

laştırmaktır. Buna ancak tarihi etnografik ve istatistik karşılaştırmalarla varılır ¹⁴. Fransız Derebeylik sistemini incelemek iyidir. Fakat bunu doğu ve batıda rastlanan benzerleri ile karşılaştırmak daha iyidir ¹⁵. Ancak bu sayededirki esaslı ve devamlı olan, arızı ve geçici olandan ayırılır ve normale veya özlü niteliklere varılır. Bir olgunun bir görüşü burada diğeri öte yanda gözeçarpar; fakat her yerde aynı ilkelere buluruz; yer yer rastlanan parçalardan tüme varmak bakımından bir gözlemci için karşılaştırma metodu değerli bir yoldur. Din ¹⁶ ve belki daha önce dil araştırmalarında bu metodun yararı görülmüştür. Gerçekte genelleme ve karşılaştırma olmadan ilim olamaz.

Karşılaştırmanın bir yapılış tarzı vardır. Spencer'den sonra İngiliz antropologlarının pek sık yaptıkları gibi katışıksız ve düpedüz bir karşılaştırma verimli değildir. Westermarck ve bilhassa Altın Dal (Rameau d'or) adlı eserinde Frazer tarzında her türlü kaynaktan alınan ve her zaman ve mekânda rastlanmış olan pek çok olguların bir katalogunu yapmak elbette faydalıdır. Fakat bu, gerçek anlamı ile, karşılaştırma sayılmaz. Gerçek karşılaştırma büsbütün başka şeydir. Karşılaştırmanın amacı âdetleri iyice inceleyerek onları sebepleriyle açıklayabilmek üzere benzerlikleri kadar ayrılık ve aykırılıklarını da meydana çıkarmaktır. O halde karşılaştırılabilen şeyleri karşılaştırmak ve birbirinden ayrımlı olguları da gelişmiş güzel bir araya getirmemek lâzımdır. Bundan dolayı cemiyet tiplerinin önceden belli edilmiş olması gerekir. Ancak uzun gözlemlerin tanıttığı aynı veya komşu tip cemiyetler arasında verimli ve yararlı karşılaştırmalar aranabilir.

İçtimaî tiplerin bu türlü incelenmesi hiçbir zaman fazla ilerlemiş değildir. Öteden beri cemiyetler iktisadî yaşayışlarına göre sınıflandırılmıştı. Avcı, çoban, göçebe, çiftçi cemiyetler diye yapılan sınıflamalar bu gibilerdendir. Göçebelik ve yerleşiklik halinin dil, ahlâk, din, hukuk üzerine büyük etkiler yaptığı sanılmaktadır. Bugün cemiyetler içtimaî organlaşma ve oluşlarına (organisation et constitution) göre sınıflandırılmaktadır. Auguste Conte ve Saint - Simon'dan sonra Spencer askerî ve sınıai durum arasında bir ayırım yaptı. Taine aile ve devlet gibi tabii topluluklarla, parti ve sendika gibi yapma olan topluluklar arasında bir ayırım yapılmasını ileri sürdü ¹⁷. Tönnies, Giddings ve Durkheim gibi diğer sosyologlar Cemaat ve Cemiyeti (Gemeinschaft und Gesellschaft), bileşme ve oluşma (Composition et constitution), segmenter ve teşkilâtli cemiyet tiplerini (Type segmentaire et Type organisé) karşılaştırdılar.

Bütün bunlar çok basit gibi görünebilir. Morgan ile Powell'ın ürkek bir şekilde daha önce denedikleri gibi cemiyetleri boyut, teşkilât ve me-

(14) Bk. Encyclopédie Théologique de Migne içinde Dictionnaire du parallèle. Paris, Berton, 1858

(15) Bk. Grande Encyclopédie'de Charles Mortet'nin yazdığı Féodalité maddesi.

(16) Bk. Goblet D'alviella'nın (R. de l'Histoire des religions, XLIV, s. 1-15, 1902) deki Dinsel olayların tetkikinde karşılaştırma metodunun kullanılmasına dair yazısı.

(17) H. Taine, hayatı ve yazışmaları, cilt 3, s. 330 - 31, 1905 ile ikinci seri, I, s. 434, 1926.

deniyetlerine göre sıralamak yerinde olur. Année sociologique'de sınıflandırmanın bu anlamda bir denemesine rastlanır¹⁸.

III. AÇIKLAMA (*Explication des faits*)

Bilimsel araştırmalarda ancak karşılaştırma yapmakla açıklamalara gidilir ve ancak bu yolla içtimaî olay ve olgunların mekân ve zamandaki uygunluk ve aykırılıkları belirtilebilir. O halde niçin şurada burada birbirine benzeyen âdetlere rastlanıyor ve neden bu âdetler birbirine uyaktadır? Bu soruların iki çözgesi vardır : *yayılma, oluşma.....*

A) YAYILMA (*Diffusion*) :

Uzun zaman fikir ve olguların yayılma, benzetilme, başka yere iletilme ve dağılmaları onların zaman ve mekânda gerçekleşen uygunlaşmalarına (*conformités*) yorulmuştu. Benzemelerin kopya edilmeden ileri geldiğine inanılmakta idi. Eğer Çinlilerle Romalılar babaşahlık sistemini uygulamışlarsa bu, her iki milletin sözü edilen sistemi kendilerinden daha eski bir millettten aldıklarını gösterir. Bundan dolayı ilkönce menşeleri aramak ve her âdet için bu âdeti kimin bulduğunu ve kiminle başladığını bilmek lâzımdır. Geri kalanını göçler ve insanların bir yerden başka yere aktarılmaları bütünler. Başka milletlerden alarak memleket kültür ve medeniyetinde aşılamlar yapmaya iktibas ve bunun kural ve kanunlarını gösteren bilgiler tümünede iktibas nazariyesi (*Théorie de l'emprunt*) denir.¹⁹

Yahudilerin eski zamanlarda bütün dünyaya yayılma ve yerleşmeleri olayı ile yeni ve eski dünya arasındaki benzerlik ve ayrımlar yorumlanıyordu. Lâfitau, amerikalıları İbranilerin gerçek torunları olarak görüyordu²⁰. De Brosses da bu şekilde düşünür gibi idi. Bougainville Taiti'de Eski Dünya ile ortaklaşa bir menşein izlerini bulduğuna inanıyordu²¹. Bugün hurafe ve müesseselerin kökü eski Mısırlılarda aranmaktadır. Bir zamanlar Çinlilerin mısırlı soydan geldiği ileri sürüldü. Bugün İngilterede Elliot Smith ve Perry bu görüşleri genellemiş ve genişletmişlerdir. Bu yazarlar aşırı ve hayal gücüne dayanan görüşlerini Rivers'e kabul ettirmişlerdi. Fakat Jacques de Morgan Mısır Kurumlarının kaldelilerinki ile karşılaştırma veya iki kültür v emedeniyette oltaklaşa bir odağın araştırılması gereğine inanmıştı²².

Şüphesiz insanların birbirinden pek çok şeyler aldıkları doğrudur. Göçlerin ürünlerle beraber fikirleri de bir yerden diğer yere geçirdiği yine

(18) Bk. Année Sociologique, XI, sh. 286 - 288 ve XII 90 - 91, 365 - 366.

(19) J. S. Stuart glennie, The Borrowing Theory, Arcaeological Revue, IV, S. 216 - 222, 1889.

(20) Lafitau (La revue de XVIII ème Siècle, IV, s. 28 - 30, 1917) burada yazar müşriklüğün tevratından çıktığını doğrulayan eserlerin bir listesini vermiştir. Saint - paul'dan Akinahı Saint Thomas'a kadar gelen Hıristiyanların savundukları tezi bu idi.

(21) M. Cardale Luck (The origin of Maasai, 1926) çok yeni olarak Orta Afrika Zencilerinin İbrâni soyundan geldiğini iddia etti.

(22) J. de Morgan, La préhistoire Orientale, II, s. 248 ve devamı, 1926.

doğrudur. Dinler'in karışma ve birleşmesi (Synchrétisme) ta eski zamanlardan beri olagelmektedir. Efsâne, masal ve kanunlar kıtadan kıtaya dolaşmıştır. Etnoloji ötedenberi önemi bilinmeyen bu olaylara büyük bir değer verir.

Büyük milletler sömürgelere üşüşmüş ve medeniyetlerini uzaklara götürmüşlerdir. Fakat bu aktarma kendiliğinden bir açıklama değildir. Bunun da kendine göre şartları sınırları ve engelleri vardır. Bu aktarma veya iktibasın kendisi bile açıklanmaya muhtaçtır²³. Nerede kaldı ki tek başına iktibas her türlü medeniyet benzerliğini açıklayabilsin. Ferguson'a göre ancak icat edilmesi, bulunması toplumca arzu edilen şeyler iktibas olunur²⁴.

B) Oluşma (formation) :

Adetlerin zaman ve mekân içinde uygunlaşmasını, sık sık buluş (invention) veya oluşma (formation) ya yormak gerekir. Aynı olgular veya aynı sonuçlar (Effets) aynı sebeplerden ileri gelirler.²⁵ O halde toplumsal olgu ve olayların açıklanması her şeyden önce sebeplerin ve olgular arasındaki bağlaşımların aranmasından ibarettir. Bir yanlışlığa yer vermemek için şunuda açıklayalımki kültür soyların bir kökten geldiği hakkındaki öğretisi (Monogénisme) asılsızdır. Gerçeğe daha çok uyan insan kültür ve soyunun çeşitli köklerden geldiğine değgin görüş (Polygénisme) tür. İnsanlar benzeri fırsatlarda benzeri şeyleri bulur ve yaratırlar; yine benzeri meselelerde benzeri sonuçlara varırlar. Aynı inan ve aynı uygulamaları kendilerine iklim ve çevre aşılamiş ve empoze etmiştir. Burada sosyolojinin postulatı şöyledir: *Yaşayış şartlarının benzerliği fikir ve âdetlerin benzerliğini meydana getirir.*²⁶ Bu ise karşılaştırma metodundan aldığımız bir derstir. Âdetler bağlı buldukları yer ve çevrenin şartları, rastlantıları, ve olayları olmak bakımından yerli, ulusal, evrensel olurlar. Ortaya çıkan her türlü ihtiyaçlarla birlikte ister iklim, ister yer yahut içtimaî çevrenin ta kendisi ileri sürülsün; her zaman sebeplerin araştırılması gereği ileri sürülmektedir. Her vakit bir âdet diğer bir âdeti var saydırır; bir kurum diğer bir kurumu açıklar. O halde biyolojide daha önce denenmiş metodlar dışında acaba hangi yollarla ve nasıl bu sebeplere varılır? Bu, olsa olsa Stuart Mill'in adlandırdığı gibi uygunluk metodu (Méthode de concordance) ve birlikte değişme metodu (Méthode de variation concomitante) ile bağıntıların keşfedilmesi usulleri olacaktır. İki olay birlikte var veya yok olur ve fazla olarak birbirine uyarak değişir, paralel bir şekilde artar veya eksilirse bu iki olay arasında bağıllık vardır denir. Bunun gibi aynı mekân ve zamanda akışıp giden bu iki olay aynı şekilde işlem görür ve eğer bunlar arasında nicelik bağı meydana gelirse yine bu iki olay arasında bağıllık vardır denir. Etnolojide bu metod daha önce kullanılmıştı. Böylece âdetler arasındaki

(23) Hukuk alanında salt iktibas nazariyesi, P. E. Girard tarafından güzelce eleştirilmiştir. Bunun için (R. Philosophique, II, sh. 540 - 542, 1893) Bak.

(24) On empsunte souvent ce qu'on se dioposait à inventer.

(25) Les mêmes faits ou les mêmes effels puocèdent des mêmes causes.

(26) L'analogie des conditions de vie produit l'analogie des idées et des moeurs.

bağlılaşmaları (correlations) incelikle ve doğru olarak ölçmeye bile girişilmiştir.²⁷ Nieboer, böylece kölelik bağlarını incelemiş, Hobhouse ise çevre ve endüstri bağıntıları içinde ilkel milletlerin kurumları hakkında geniş bir anket yapmıştır. Bu metodların eksiği uygulama araçlarının eksikliğinden ileri gelir. Genel olarak, küçük sayılar üzerinde hüküm yürütülmektedir. İki olay veya olgu arasındaki bağıntının doğruluk derecesi gözlemin az çok büyük sayıda yapılmasına ve tekrarlanmasına bağlıdır. Buna büyük sayılar kanunu (La loi de grands nombres) denir. İş, böyle akışıp gider ve istatistik de buna yol verirse bu metodlarla biyolojinin daha önce varmış olduğu açıklık ve doğruluğa varılır. O zaman birlikte değişme karşılıklı bağıntı veya bağlılaşma (Corrélation) ile ifade edilir. Yani olaylar arasındaki bağlılaşmanın şiddet veya ifadesi bahis konusu oldukça katsayı (Coefficients), sayı endeksleri (indices numériques) birlikte değişmelerin bağlılaşma derecesini gösterir. Böylece buğday fiyatlarının değişmesi ile evlenme sayısı arasında bir sebeplik *bağı* (Rapports de cause à effets) kurulabilir.²⁸ Olasılık yahut karşılıklı bağıntının katsayı hesabı karmaşık formüllerle yapılır.²⁹

Sosyolojide bağlılaşma derecesini göstermek üzere basit bir formülü uygulayalım : Birbiri ile bağıntılı olan iki olgu alalım.. Her iki olgunun da içinde bulunduğu halleri tesbit edelim. Bunlardan aynı doğrultuda değişen hallerin sayısına c (yani bu iki olay aynı doğrultuda artsın veya eksilsinler) bu iki olgunun birbirine ters doğrultularda değişmelerini gösteren sayıya d diyelim. (Burada olgulardan biri arttığı zaman diğeri eksilir yahut bunlardan biri artar veya eksilirken diğeri değişmez). Bu duruma göre işlem yapılarak :

$$\dot{I} = \frac{c - d}{c + d}$$

denklemi elde edilir. Burada $\dot{I}$ endeksi yahut bağlılaşma katsayısı — I den + I e kadar giden değişmeleri gösterir. $c = 0$ olduğunda $\dot{I} = - I$ olur ve iki olgu arasında hiç bir uyarlık ve bağıntı kalmaz $d = 0$ olduğunda $\dot{I} = + I$ olur; O zaman olgular arasındaki bağlılaşma (Corrélation) eksiksizdir. $\dot{I}$ endeksi birime ne kadar yaklaşırsa incelenen olgular arasındaki bağıntı derecede sıkıdır. Aksine endeks —I e yaklaşırsa olgular arasında bağlılaşma azalır ve tam — I de ise hiç bir bağıntı kalmaz. Olgular arasındaki bağlılaşmanın az veya çok, sürekli veya sıkı olmalarına göre fikir ifade olunur; ve olgular arasındaki yakınlık derecesi ölçülebilir. Genel olarak, içtimaî olguların açıklanması bu derece inceliğe varmaktan çok

(27) Etnolojide uygunluk metodu için Mc. Lenan, The patriarchal theory, Sh. 172 ve dev. 1885.

(28) F. Simiand, Statistique et expérience, 1912. Bu eseri M. Servet Berkin İstatistik ve tecrübe adıyla Türkçeye çevirmiştir.

(29) Basitleştirilmiş formüller için Bk. J. A. Harris, Biometrika, VII, Sh. 214, 1909.

uzaktır. Fakat sosyoloji ister istemez bu yola girmek ve bu doğrultuya yönelmek zorundadır.

IV. SOSYOLOJİK KANUNLAR (*Les lois sociologiques*) :

Kimi bilginler sosyolojide kanun araştırması yerine çeşitli ve hattâ karşıt doğrultularda kesişen *basit yöneliş kaideliliği* (la recherche de simples régularités tendanciennes) yahut bilimsel sebeplikten ziyade tekil olan en yakın tarihi sebeplik araştırması deyimlerini ileri sürerler. Fakat bu görüş şu sebeplerden yanlıştır :

a) Sosyolojik kanunlarda hiç bir vakit insanlık oluşunun tümünü kapsayan Vico'nun ÜÇ ÇAĞ KANUNU (La loi des trois âges) na, Aug. Conte'nin ÜÇ HAL KANUNU (La loi des trois états) na veya Lowie'nin işaret ettiği evrensel bir sosyolojiye varmak bahis konusu değildir. Bu kadar büyük ve aşırı istekler sosyolojinin değil, tarih felsefesindedir.

b) Sosyolojide tek sebep kavramı mânâsızdır. Ancak bağıntıda kaidelik olduğu yani gözlenen bağıntının aynı şekilde tekrarlandığı zaman sebep bağıntısı vardır, denir. Tek bir halin sebebi yoktur; ve onun üzerinde bilimsel bir açıklama yapılamaz.

c) Sosyologların bu güne kadar ortaya attıkları kanunların başarısızlığını ileri sürmek yanlış bir düşünce ve bozuk bir kıyas (Paralogisme) tir. 17. yüzyılda fizikte de hiç bir kanunun ortaya atılamayacağı söylenmişti.

Görülüyorki bütün bu eleştirmeler, gerçekte, kanun hakkında edinilen yanlış bir anlayıştan ileri gelmektedir. G. A. Lundberg'in dediği gibi bilimsel kanun deyimini herhangi bir ilimde ne anlamda ise içtimaî ilimlerde de tıpkı odur³⁰.

Sosyolojik kanunlara yöneltilen bir başka takışma, bu ilmin ancak sınırlı bir alanda uygulanabileceği konusundadır. Dikkat edilirse bu takışma fizik ve biyoloji için de yapılabilir. Bütün bu ilimlerde en kuvvetli sanılan kanunlar bile bazı şartlara bağlı bir ihtimaliyet derecesini geçmezler, kurulmuş olan bağlılık ve bağıntılar bütün hallere uygulanamaz. Meselâ YER ÇEKİMİ kanununa göre cisimlerin dikine yere düşmesi yan itmelerin olmaması şartına bağlıdır. Biyolojide türlerin geometrik dizi ile (Progression géométrique) çoğalması bu türlere yetecek yiyeceğin bulunması ve hepsini yok eden bir âfetin ortaya çıkmaması şartına bağlıdır.³¹ Görülüyorki kanun, müsbet bilimlerde bile bir yöneliş kaideliğini açıklamaktan ileri gidemiyor; bazı şartlarla sınırlıdır. Bilimsel gerekirci-

(30) G. A. Lundberg Foundation of sociology N. y. 1939 Sh. 133 (Le terme de la loi scientifique peut et doit signifier dans les science sociales exactement ce qu'elle signifie dans n'importe laquelle des autres sciences.

(31) Malthus insanların geometrik dizi, besin ve azıkların aritmetik dizi ile çoğalmakta olduğunu ve bu yönden zamanla bu azığın insanları geçindiremeyeceğini ileri sürmüştür ki buna benzer kötümser bir fikri çok daha önce islâm düşünürü Maarrî ortaya atmıştır : (Babamın beni dünyaya getirmekle işlediği cinayeti ben işlemedim.)

liğin (déterminisme) şartlı bir gerekircilik olduğunu bu gün artık bilmiyen kalmamıştır.

Sosyolojiye yöneltilen bir tenkit te içtimaî olgulardaki karmaşıklık-
ğın sebep ve sonuç arasına büyük bir kesinsizlik soktuğu, her türlü ya-
bancı âmillerin giderilemediği ve uygun âmillerin de kontrol edilemediği
yolundadır. İşaret edilen güçlük sosyolojiye has bir güçlük değildir. Ge-
nel olarak hemen her ilimde kanunların hangi özel şartlar altında doğru
olduklarını ve bu şartların ne dereceye kadar gerçekleşmesi mümkün ol-
duğunu bilmiyoruz. Fakat bu güçlük deneysel tahlilin, teknik bilgi ve öl-
çülerin gelişmesi sayesinde giderilebilir. Sosyolojik kanunlara yöneltilen
son bir takışma da şudur : Sosyologlar içtimaî olayları iç yönden ve süb-
jektif olarak ele aldıkları halde hayatın sübjektif yönlerinde objektif ol-
mak gibi garip ve bir aşırı istekle çelişikliğe düşüyorlar. Güçlük bu bil-
ginlerin toplumsal olayları objektif olarak ele almamış olmalarından ileri
gelir. Fazla olarak bu sosyologlar derinliğine inceleyeceğiz diye içtimaî ol-
guları yalnız şuur hallerine idiriyorlar. Bu takışma ve eleştirmeye cevabı-
mız kısaca şudur : Şuur hallerini inceleyen psikoloji bile ancak bu süb-
jektif aşamayı geçtikten sonradır ki bilimsel bir kılık alabilmiştir. Ne-
rede kaldı ki konusu daha çok dış âlemi ilgilendiren sosyoloji bu yanlış
yola sapmış olsun ..

V. SOSYOLOJİK KANUNLARIN ÇEŞİTLERİ :

1) YAPI KANUNLARI (*Lois de structure*) :

Sosyolojik tipler Biyolojide olduğu gibi gerçekten yapı kanunlarıdır.
Bu kanunlar bir bütünün çeşitli parçaları arasında organik bağlaşımları
(*Corrélations organiques*) gösterir. Parça veya elemanların bir
kısmı bilinince ötekiler ondan çıkarılır. Meselâ bir tipte totem inanı, dış
evlenme ve müşterek mülkiyet varsa bu tipin içtimaî yapısı klan, iktisat
sistemi parazit ve düşünüşünün de mantık - öncesi olduğu sonucuna va-
rılır.

2) EVRİM KANUNLARI (*Lois d'évolution*) :

Sınırlı bir alanda evrimin hangi aşamalardan geçtiği bili-
nince ele alınan bir müessesenin geleceği ve geçmişi kolayca tâ-
yin edilir. Meselâ *iktisadî düzende* kapalı iktisattan değişim ik-
tisadına, ev sanayiinden fabrika sanayiine gidilir. *Hukuk düzeninde*
teamül hukukundan yazılı hukuka, *siyasî düzende* klandan fratriye,
fratriden kabileyeye, kabileden siteye geçilir. Burada araştırma konusu ele
alınınca evrim zinciri içinde geçmişi ve geleceği belli edilir. Bu kanunla-
ra tiplerin nesepleri (*filiation des types*) de denir. Yalnız burada sergü-
zeştçi bir tarih felsefesinden veya tek çizgi üzerinden giden bir evrim
varsayımından kaçınmak gerekir.

3) İSTATİSTİK KANUNLARI (*Lois statistiques*) :

İstatistik kanunlar sosyolojik kanunların en tipik olanlarındandır.
Bunlara Genel Bağlantı kanunları (*Lois de relation générale*) denir. Bu-
rada sebepleri muhtelif, sonuçları aynı olan olaylar ele alınarak belirli

bağıntılara varılır. Türkiyedeki nüfusun artış nisbeti, erkek ve kadın nüfusun oranı, fert başına düşen dış borçlar, suç ve intiharların nüfusa nisbeti hep bu kanunun yardımı ile elde edilir. Kısacası bu kanunlar içtimai olayların ferdi tasarımları aşan niteliklerini açığa vurmaya yarar.

4) *TARİHİ KANUNLAR (Lois historiques)* ³²

Bu kanunlar tarih felsefesinde sık sık rastlanan kanunlardır. Burada tarihi olgular zincirinde, herhangi bir olaydan sonra hangi olayın geleceği araştırma konusu olur. Bu kanunun çeşitleri vardır :

a) *Tek Taraflı Zincirleme*, tarihi kanunların en basitidir. En geniş anlamile başlangıç ve sonuç bağına göre bir olayı aynı şekilde bir başka olayın artlamasıdır. Meselâ devletler için gençlik ve zenginlik devrinden sonra çöküntünün başlaması gibi.

b) *Devri Kanunlar (Lois cycliques)* tarihi kanunların bir başka şeklidir. Eflâtun Yunan sitelerindeki siyasî hayatı bir devrenin tekrarı gibi görüyordu. Filozofa göre devlet şekilleri sırasıyla Aristokrasi, Demokrasi ve Monarşi devrelerinden geçer. İbn Haldun da buna benzer fikirler ortaya atmıştır. Büyük İslâm yazarına göre psikolojik sebeplerden bir Hânedan, parti veya toplumun siyasî egemenliği üç nesil sürer. Burada fatihler, mirasyediler ve gafiller nesli veya devreleri sıralanır.

c) *Mukadder cereyan fikrine dayanan tarihi kanunlar* büyük tarihi olayları, ucu bucağı belli olmayan veya kapanmayan devreleri ve bunlara hâkim olan fikirleri açıklar. Büyük çapta bir kurum, bir cemiyet veya bir siyasî rejimin mukadder şekli ve geniş evrim doğrultuları gösterilir. Meselâ Aug. Comte'un ÜÇ HAL KANUNUNDA ilâhî devreden sonra metafizik devrenin geleceği zaruri ve mukadder sonuç olarak kabul edilmektedir. Burada olaylar zinciri kanunların gösterdiğinden başka türlü olamaz. Bu kanunlar daha fazla tarih felsefesi ile ilgilidir. Önce de söylediğimiz gibi bu aşırı istekleri sosyolojiye mal etmekten çekinmelidir.

5) *BAĞLILAŞMA KANUNLARI (Lois de Corrélation)* ³³

Mantıkan biri diğerini gerektiren iki veya daha çok önermenin ba-

(32) Bazı yazarlar bu kanunları evrim kanunları başlığı altında toplarlar.

(33) Sosyolojik kanunların en önemlisi olmak bakımından Bağlılaşma kanunları hakkında biraz açıklamada bulunmak gereklidir. Bağlılaşmayı batı dillerindeki CORRELATION ve bunun sıfatı olan CORRELATIF karşılığı almaktayız. İslâm âleminde Correlation'a tezayüf (تَضَائِف) ve Correlatif'e de mütezayif (متضائيف) denmiştir. İbn Sina'nın, Necatında tezayüf bir babın adıdır. Bürhanı Gelenbevi tercümesinde (cilt I, sah. 101) de - ÜBÜVVET BÜNÜVVET GİBİ HERBİRİNİN TAAKKULU, AHARININ TAAKKULUNE NİSBETLE OLAN MEVCUDEYN BEYNİNDE TEZAYÜF VARDIR, deniyordu. Bu görüş bugünkünün aynıdır. Belot'un sözlüğünde YAN YANA BULUNMAK, İKİ ŞEYİN YEKDİĞERİNE İZAFETİ, NİSBETİ DENİLMİŞTİR. Bu da, Zayf (ضيف) sözünün yan anlamından ileri gelir. Kanunau tabii, İKİ HADİSE ARASINDA NİSBETİ SABİTE DEMEK olduğuna göre bugünkü manayı anlamak bakımından bu açıklamalar yararlıdır. Biyoloji ve fizikte de bu kanunlardan faydalanılır. Boyla ağırlığın, iş bölümü ile

ğintısıdır; öğretmen öğrenci, baba oğul bağıntısı gibi. Tek veya çok taraflı olabilir :

a) Tek taraflı bağlaşımda kısaca nerede A olayı varsa orada zaruri olarak B. Olayı da vardır. Bu kanunun en iyi uygulama alanı Demografyadır. 110 erkek çocuk doğmasına karşılık 100 kız çocuk doğduğu gözlemlenirse bu kanun veya kurala göre tek başına kız çocukların sayısı bilinirse erkek çocuk sayısı bulunabilir. Göz önünde tutulacak şey 110 erkek çocuğa karşılık 100 kız çocuğun doğmakta bulunmasıdır.

b) Çok taraflı bağlaşımlarda kanun bir çok sebep ve sonuçların bağınlarını açıklar. Kimyada iki cisim birleşince üçüncü bir cisim meydana getirir. İctimaî olaylarda iş bu kadar basit değildir. Bir çok sebeplerin bir sonucu, bir sebebin bir çok sonuçları ve son olarak bir çok sebeplerin bir çok sonuçları doğurduğu bilinen bağıntılardandır. Ayrıca içtimaî hâdiselerin oluşunda bir çok dinamik ve duygusal unsurlar işe karışır. Bunların anlaşılması, sayılması ve ölçülmesi çok güç ve oynaktır. Bektaşilerin buldukları yerlerde taşvanın bol olması, İslâm memleketlerinde yabancı domuzun iktisadî bir değer taşımaması ve benzerleri, ölçülmesi güç duygusal ve dinamik unsurlarla açıklanabilir. Bunları gören bir kısım bilginler sosyolojide ancak YÖNELİŞ KANUNLARI (Lois tendancieller)nin bulunabileceğini söylerler. Yine bu duygusal ve dinamik unsurlar konusunda Eski İspartada savaşta yavrularını kaybeden annelerin yas tutacak yerde şenlikler yaptığı, insanın bağırmı ve boğazını yakmasına rağmen içkilerin acı yerine gönül ferahlığı verdiği, bir meşin topun koca bir başkenti coşturduğu herkesce bilinen örneklerdendir. Kısacası bütün içtimaî kanun ve kurallarda dinî inanış, estetik duyuş, bilimsel anlayış ve kaynağını gelenek ve görenekten alan bâtil düşüncüş ve öncel yargılar işe karışır ve çoğu zaman gerçeği değiştirir veya tersine çevirir.

6) BİRLİKTE DEĞİŞMELER KANUNU (Lois de variations Concomitantes) :

Bu kanunun en basit ifadesi A olayı değişmeye başladığı zaman bununla doğru veya ters orantılı olarak B olayının da değişmesidir. Bu kanunlar genel olarak, denge kavramından ayrılmazlar.. Dengeler pek seyrek olarak basit olurlar; çoğu zaman bileşiklerdir. Çünkü iki olay orantılı olarak değişmeye başladığından bunun yanında diğer olaylarda da değişmeler olur ve çeşitli dengeler ortaya çıkar. Bu kanunda göz önünde bulundurulacak bir nokta da değişmelerin içtimaî yapılarda belli sınırlar arasında cereyan etmesidir. Meselâ bir çocuk üzerinde eğitim sebebiyle yapılan maddî ve manevî baskı belirli sınırlar içinde ölçülü olmalıdır. Aşı-

nüfus kesafetinin nisbetleri de bu kanunla ilgilidir. Bir de eskilerin tezayüf emsali dedikleri kat - sayı vardır ki bu ciheti bundan önce aydınlatmış bulunuyoruz. Bu kavramın en özlü tanımını Fransızca'da bulmaktayız. Petit Larousse'da Coorélation için mantıkan biri diğrini çağırın (gerektiren) iki önermenin bağıntısı; Corrélatif için (mantıkan bir karşılıklı nisbeti gösterir : Baba ile oğul hükümdarla tebea korrelatif önermelerdir diyor. Bizim kullandığımız bağlaşıma terimi kısalık ve yorumlama amacını güder.

rı bir baskı çocuğu yola getirecek yerde çileden çıkarır ve doğru orantı yerine tersine orantı başlar. Çocuk baskı ile tersine orantılı olarak kötüleşir. Görülüyorki her olguda bir değişme katsayısı (Coefficient) vardır ki mekân ve zaman bunları değiştirebilir veya tersine çeviren mukavemetler gösterir. Değişkenlerden biri daha aşırı bir derecede değişmeye devam ederse içtimaî olgunun yapısı değişmeye yüz tutar. Yukarıda aldığımız çocuk eğitimi işinde çocuk üzerindeki baskı çocuğu yaralayacak, melekelerini yok edecek veya bir uzvunu tatil edecek dereceye vardırılsa o zaman bunun ıslâh ile ilgisi kalmaz ve olgunun yapısı değişerek bu hareket ceza kanununa göre bir suç olur.. Şimdi bu meseleyi daha iyi belirtmek için bir kaç örnek daha alalım : Bir memlekette bilimsel araştırmalar ne derecede resmî makamların kontrolü dışında yapılırsa buluşlar, bilimsel sonuçlar o kadar verimli olur. Fakat birlikte değişmeler kanununun işlenmesi belirli bir cemiyet ve belirli şartlarla bağlıdır. Zira ilmin değerini bilmeyen, bilimsel araştırmalara önem vermeyen bir toplulukta bu kanun işlemez olur. Dünyanın en verimli bilgini zaman ve mekân şartlarına uymadığı takdirde mükâfat olarak ters yüz veya işkence görür ve sürekli olarak sürdürülür. Altının kadrini sarraf bilir; ilmin kadrini âlim bilir yollu ata sözleri bu durumu açıklamaktadır. Bundan dolayı yukarıda övdüğümüz akademik bağımsızlık tersine bir orantı ile memleket kültürünü geriletebilir. Bu durumda idareciler memleket kültürünü belirli bir seviyeye getirmek ve o seviyede tutmak kararına varırlarsa o zaman baskı ve zorlamalar başlar. Geleneğe bağlı kültürün yetersizliği karşısında iktibas (aktarma) yolu ile daha ileri memleketlerin kültürü memlekette sokulur. Beklenen seviyeye gelinceye kadar resmî makamlar akademik hayatın ve kültür hayatının yöneticisi ve koruyucusu kahırlar. Rusya'da Deli Petro, Japonya'da 1868 yılındaki yenileşme hareketi ve Türkiye'de son devrimlerle varılan sonuçları bu arada sayabiliriz. Buna kendi kendini sömürgeleştirme anlamında Auto - colonisation (otokolonizasyon) derler.

7) SEBEPLİK KANUNLARI (*Lois causales*) :

Olaylar zincirinde önce gelen halkaların sonrakilerin sebebinin teşkil etmesi halidir. Buna daha çok iktisatta rastlanır. Bir memlekette bolluk ve gelişme devrinde yatırımlar artar; bu hal kuvvetli bir üretim gücü yaratır. Bu da sırası gelince fiatların düşmesine sebep olur. Görülüyorki burada zincirin halkaları kendinden sonra gelen halkaların (olayların) sebebinin teşkil ederek uzayıp gitmektedir. Dikkat edilecek nokta zaman ve mekân şartlarını ve bilhassa fertlerin olaylar karşısındaki etki ve tepkilerini hesaba katmaktır. Sosyoloji pozitif bir bilim olarak neden, nerede ve ne zaman sorularını cevaplandırmakla işe başlamak zorundadır.

VI. SOSYOLOJİDE ÖNGÜRÜ (*Prévision en Sociologie*)

İçtimaî hayatta tekrarlamalar olduğundan ileride tekrarlanacak bir olayı bir dereceye kadar önceden kestirmek mümkündür. Karşılıklı tesirlerin çokluğu ve fertlerin etki ve tepkileri yüzünden şüphesizki yetkin ölçüde bir öngörü bahis konusu olamaz. Yani bir olayın hangi anda ve hangi şekilde ortaya çıkacağı kesin olarak söylenemez. Fakat bazı sınırlar

lar arasında içtimaî bir şeklin evrimi bir kurumun yapısındaki değişikliği ve belirli hareket evreleri ardından gelecek olayı önceden görmek hiçte imkânsız değildir. Bundan dolayı Durkheim bir kurumun değişimleriyle ilgili kanunu bildiğimiz takdirde henüz oluş ve oluşma halinde bulunan belirli bir kurumun ne safhaya varacağını önceden görüp haber vermenin mümkün olacağını açıklamıştır. Bugün konjonktür servis ve enstitüleri sayesinde, tâbir caizse, iktisadî kehânetin çok kesin metodları elde edilmiştir. Bunun gibi demografik olaylar da, daha az kesin olmakla beraber, kanaat olaylarında önceden görme imkânları vardır. Bu usulün suçlara da uygulanmasına başlanılmıştır. Amerikalılar evlenme konusunda bile bu usule başvurmuşlardır. Böylece ileride kurulacak yuvanın ahenkli olup olmayacağı öngörü metodlarıyla aydınlatılmaktadır. Prof. H. Z. Ülkenin belirttiği üzere içtimaî hâdiselerde sathiden derine, basit topluluktan karmaşık zümrelere gidildikçe öngörü zayıflar, buna karşılık insan bilimlerine has olan sezgi ve görüş derinliği artar³⁴.

(34) Metod tahsi için bilhassa şu eserlere bakılmalıdır.

Prof. Hilmi Ziya Ülken, Sosyolojinin problemleri, İstanbul, 1955.

R. Maunier, Introduction à la Sociologie, Paris, Alcan, 1929.

Armand Cuviller, Manuel de Sociologie, Paris, 1958.

E. Durkheim, Les règles de la Méthodes sociologique, Paris, 1947 basısı

Simiand, İstatistik ve tecrübe (M. Servet tarafından dilimize çevrilmiştir, 1928).

Necmettin Sadık ve Maks Bonafus, İçtimaiyat, İstanbul, 1927 (eski harflerle).

Mac Iver, Elements of social sciences, London, 1956.

G. Bouthoul, Traité de Sociologie, Paris, 1947.